

УДК 338.432

DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2023-2-8>**Ковбаса О.М.**

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економіки та підприємництва
імені професора І. М. Брюховецького
Сумського національного аграрного університету

Мазний О.Ю.

аспірант
Сумського національного аграрного університету

Kovbasa Oleksandr, Maznyj Oleksandr
Sumy National Agrarian University

СУТНІСТЬ КЛАСТЕРНОГО ПІДХОДУ ЯК ЕФЕКТИВНОЇ ФОРМИ АГРОПРОМИСЛОВОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

THE ESSENCE OF THE CLUSTER APPROACH AS AN EFFECTIVE FORM OF AGRICULTURAL INTEGRATION

У статті розглянуто питання сутності кластерного підходу як ефективною форми агропромислової інтеграції. Визначено основні впливові фактори інтеграційні, які можуть сприяти зростанню національної економіки, а також нівелюванню можливих негативних впливів на розвиток сільськогосподарського товаровиробництва. Визначено основні аспекти інтеграції, які можуть викликати досить привабливі перспективи шляхом встановлення зв'язків між раніше розрізненими елементами, що інтегруються єдину організаційно-економічну структуру в галузі АПК. Охарактеризовано горизонтальну і вертикальну форми інтеграції. Виявлено загальні риси та специфічні відмінності між кластером та вертикально-інтегрованою структурою. Визначено перелік ключових етапів становлення та розвитку кластера. Підкреслено, що створення кластера дає можливість реалізації синергетичного ефекту, який виражається у збільшенні продуктивності праці та зниженні собівартості продукції завдяки спеціалізації підприємств та організацій всередині кластера.

Ключові слова: інтеграція, горизонтальна інтеграція, вертикальна інтеграція, кооперація, кластеризація, кластер, аграрний сектор.

The article deals with the essence of the cluster approach as an effective form of agro-industrial integration. The main influential integration factors that can contribute to the growth of the national economy, as well as to leveling possible negative challenges to the development of agricultural production are identified. The main aspects of integration that can cause quite attractive prospects by establishing links between previously disparate elements that integrate into a single organizational and economic structure in the agro-industrial complex are identified. The author characterizes horizontal and vertical forms of agro-industrial integration. Through a comparative analysis of the most important properties of clusters and vertically integrated structures, their common features and specific differences between them are identified. It is established that one of the most effective ways of agro-industrial integration is clustering. This form of integration is manifested through the expansion and deepening of production and technological ties between enterprises, the joint use of resources and the pooling of capital. The list of key stages of formation and development of an agricultural cluster is determined. A cluster is formed by integrating economically independent enterprises in the production and service sectors, creators of technologies and know-how, which are geographically close and interact within a single chain of consumer value creation. According to the cluster approach, the most important features of an economic cluster are neighboring geographically interconnected enterprises and related organizations and institutions operating in a particular area. Clusters focus on a specific localized territorial unit rather than an industry. Given the favorable geopolitical position and competitive advantages of the region, favorable conditions are created for increasing labor productivity and expanding business potential. It is emphasized that the creation of a cluster makes it possible to realize a synergistic effect, which is expressed in an increase in labor productivity and a decrease in production costs due to the specialization of enterprises and organizations within the cluster.

Key words: integration, horizontal integration, vertical integration, cooperation, clustering, cluster, agricultural sector.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку агропромислового комплексу (АПК) процеси інтеграції сільського господарства та переробної промисловості на основі кластеризації стають все більш актуальними та явними. Кластерний підхід, який знайшов широке застосування у багатьох аграрно-індустріальних країнах, має величезний потенціал для формування ефективного високотехнологічного та конкурентоспроможного агропромислового виробництва на основі інноваційного розвитку. Це у свою чергу покращує забезпечення населення продовольством та забезпечує промисловість сировиною. На відміну від галузевого підходу, де об'єктом управління виступає галузева структура економіки, кластеризація ґрунтується на географічно-територіальному базуванні у формі вертикально-інтегрованих структур. Кластер, виступаючи причинно-наслідковим чинником економічного зростання, все більше стає акселератором інноваційного розвитку АПК.

Серед вітчизняних науковців тривають дискусії щодо кластеризації в АПК та її організаційно-економічного механізму функціонування. Необхідно провести уточнення понять та термінів стосовно специфіки агропромислового комплексу, таких, як «аграрний кластер», «продовольчий кластер», «агропромисловий кластер», «експортний кластер продукції АПК» тощо. Однак, незважаючи на широкий інтерес науковців та фахівців до цієї проблематики, на сьогодні відсутня єдність у науковому розумінні процесу формування та розвитку регіональних та галузевих агропромислових кластерів, а також практичне впровадження організаційно-економічного механізму їхнього функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує широка наукова дискусія щодо фундаментальних концепцій формування та розвитку кластеризації в економіці, причому це явище досліджували такі відомі західні економісти, як П. Друкер, А. Маршалл [2], М. Портер [3–4], Дж. Рокарт, Джоз. Сольє, Г. Тореллі та інші. Тим не менш, питання наукового осмислення та практичного застосування концепцій кластеризації у різних галузях та регіонах досі залишаються об'єктом дослідження для економістів, науковців та фахівців у цій галузі.

Роль кластерного підходу у розвитку нових інтеграційних формувань та підвищення конкурентоспроможності агропромислового виробництва досліджували у своїх працях такі зарубіжні вчені: Каталін Б. [1], Портер М. [3], Шарма С. [5], Теус Ф., Зенг Д. [6] і інших. Доцільність створення кластерних систем в економіці обґрунтована у працях вітчизняних вче-

них-економістів, таких як: Єрмошенко М.М., Ганущак-Єфіменко Л.М. [8], Орлик О.В. [11], Попело О.В. [12], Саблук П.Т., Кропивко М.Ф. [13]

Слід визнати, що необхідність більш глибокої модернізації аграрно-промислового комплексу виявляє явну недостатність у розробці багатьох теоретичних та прикладних аспектів формування організаційно-економічного механізму кластеризації АПК та дискретного характеру застосування методів та інструментів розвитку агропромислових кластерів.

У багатьох працях економістів розкриваються окремі проблеми організаційно-економічного механізму формування аграрних кластерів. Тим не менш, необхідність вивчення системності та етапності кластеризації АПК потребує подальшого вивчення та наукового опрацювання. При цьому в наукових колах немає одностайної думки як щодо понятійного апарату так і концептуальних підходів щодо переваг та відмінностей кластеру від горизонтально- або вертикально-інтегрованих структур, наприклад, агрохолдингів.

Мета статті полягає в дослідженні теоретичної основи інтеграції і на її основі виникнення процесів кластеризації в галузі агропромислового комплексу, основних відмінностей між кластером та вертикально-інтегрованою структурою, а також визначення основних етапів становлення та розвитку сільськогосподарського кластера.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах сучасних економічних реалій та світової глобалізації господарської системи, виникає питання про необхідність поглибленого дослідження процесів інтеграції, як одного з ключових факторів економічного зростання.

Безсумнівно, інтеграційні процеси можуть сприяти зростанню національної економіки, а також нівелюванню можливих негативних впливів глобалізації. Слід підкреслити, що інтеграція являє собою об'єктивний економічний процес, заснований на суспільному поділі і спрямований на більш ефективний розвиток всіх інтегрованих елементів [9, с. 110].

У сфері наукових досліджень виявляється безліч різних визначень терміну «інтеграція», який привертає до себе увагу через свою економічну значимість.

Серед даних визначень можна виділити кілька найбільш важливих: перше тлумачення базується на латинському слові «integer», що означає «ціле», і передбачає відновлення зв'язності і функціональності окремих елементів в єдине ціле. Друге визначення пов'язане з об'єднанням економічних суб'єктів, поглибленням взаємодії і розвитком зв'язків між ними. Це проявляється в розширенні і поглибленні виробничих і технологічних зв'язків,

спільному використанні ресурсів, об'єднанні капіталів, створенні сприятливих умов для економічної діяльності та зняття взаємних бар'єрів. Третє визначення являє собою комплекс організаційних форм розвиненого співробітництва між підприємствами та організаціями різних сфер, галузей і видів діяльності. Четверте тлумачення описує розвиток взаємодій між економічними одиницями при виробництві, розподілі, обміні та споживанні. І, нарешті, п'яте визначення відноситься до виникнення нових формоутворень і збільшення цілісності властивостей нової економічної системи з метою отримання максимального синергетичного ефекту [7, с. 252; 8, с. 36–40; 9, с. 111].

Інтеграція є ключовим чинником економічного зростання, однак її вплив на розвиток економіки складно оцінити без інституційного підходу. Адже інтеграція, як тісна взаємодія між організаціями в рамках конкретної галузі, сприяє зниженню трансакційних витрат і покращує роботу всієї економічної системи. З цього випливає, що взаємодія всіх елементів організаційно-економічної структури відіграє важливу роль у підвищенні ефективності діяльності та прискоренні економічного зростання як в конкретних галузях, так і в національній економіці в цілому.

Інтеграційні функції АПК можуть викликати досить привабливі перспективи шляхом встановлення зв'язків між раніше розрізненими елементами одиниці, що інтегрується [7, с. 254].

Такі особливості проявляються в наступних аспектах:

- форми інтеграції визначаються інтересами основних власників капіталу;
- прагнення до контролю роботи інтегрованих підприємств, зниження собівартості та вдосконалення технології виступає в якості основного економічного мотиву агропромислової інтеграції;
- може залучити інвестиції та інновації в АПК в стислі терміни;
- агропромислова інтеграція може викликати економічну концентрацію, тому необхідне антимонопольне регулювання;
- інтеграція не замінює і не заперечує кооперацію. Внутрішньогосподарська кооперація набуває великого значення для підвищення ефективності виробництва, особливо у великих об'єднаннях.

З урахуванням вищевикладеного слід зазначити, що агропромислова інтеграція є продуктом об'єктивних процесів і має свої особливості та закономірності, які визначають її сутність, форми і механізми формування та прояви.

При дотриманні головного принципу інтеграції – взаємної вигоди, даний процес може сприяти економічному зростанню. Однак, необ-

хідно враховувати, що взаємодія між різними елементарними одиницями, що інтегруються, може призвести до виникнення складнощів і суперечностей, які можуть ускладнити процес інтеграції. Також варто відзначити, що посилення інтеграції може призвести до зниження прибутковості на одиницю вкладеного капіталу. Незважаючи на це, агропромислова інтеграція є ключовим напрямком для підвищення ефективності АПК в Україні, особливо в сучасних умовах ризиковості ведення бізнесу, наявних форс-мажорних обставин, обмеженої державної підтримки та стимулювання розвитку.

У рамках агропромислової інтеграції виділяють горизонтальну і вертикальну форми об'єднання. Горизонтальна інтеграція передбачає об'єднання підприємств, що займаються виробництвом однотипної продукції і використовують схожі технологічні цикли. Вона націлена на збільшення масштабів виробництва і розширення асортименту продукції.

Основний двигун економічного розвитку в умовах агропромислової інтеграції при її горизонтальній формі передбачає більш ефективне використання ресурсів завдяки синергії та ефекту масштабу.

Вертикальна агропромислова інтеграція - це цілеспрямоване об'єднання різних виробничих підприємств в рамках єдиного технологічного циклу, яке сприяє істотному скороченню витрат на виробництві, первинній переробці аграрної сировини та випуску готової продукції з доданою вартістю. Однак, не всі підприємства АПК можуть стати ключовою ланкою в інтеграційних схемах, а тільки ті, чия продукція в основному формує додану вартість, що надає процесу вертикальної інтеграції ще більшу значимість [7, с. 251–252; 10, с. 7].

Одним із найефективніших способів агропромислової інтеграції є кластеризація. Ця форма інтеграції проявляється через розширення і поглиблення виробничих і технологічних зв'язків між підприємствами, спільне використання ресурсів і об'єднання капіталів. Вона також сприяє створенню сприятливих умов для економічної діяльності між учасниками кластеру і зняття взаємних бар'єрів. Кластеризація є ефективним інструментом агропромислової інтеграції, який може збільшити продуктивність і ефективність учасників кластеру, а також знизити витрати виробництва [11, с. 260–261].

Шляхом проведення порівняльного аналізу найбільш важливих властивостей кластерів та вертикально-інтегрованих структур можна виявити як загальні риси їх схожості, так і специфічні відмінності між ними, що в свою чергу сприяє більш повному розумінню природи кластерів (табл. 1).

Відмінність між кластером та вертикально-інтегрованою структурою

Показник	Кластер	Вертикально-інтегрована структура
Структура управління	Координуюча рада управляє з узгодженням загальних цілей розвитку	Управління є централізованим, корпоративна взаємодія
Механізм формування	Ринковий	Ринковий
Послідовність створення нових виробництв	Стихійна, при координуючій ролі держави і великих підприємств чи корпорацій	Стихійна, за координуючої ролі великих підприємств чи інвесторів
Основа комбінування виробництва	Орієнтація на кінцевий ринковий продукт	Орієнтація на кінцевий ринковий продукт
Взаємодія учасників	Як формальна, так і не формальна	Формальна
Конкурентні можливості	Реалізуються на території одного регіону	Реалізуються як всередині регіону, так і за його межами
Територіальна концентрація	Внутрішня регіональна	Внутрішньо-регіональна, міжрегіональна
Постачання ресурсів	Встановлення довготривалих договірних відносин	Встановлення договірних відносин
Координація цін	Ринкова	Ринкова
Започаткування нового бізнесу	Найбільш сприятливі умови	Сприятливі умови
Роль у конкурентній боротьбі	Забезпечує високий рівень конкурентоспроможності	Забезпечує конкурентоспроможність

Джерело: [7; 8; 13]

Порівняльні переваги кластеру перед іншими організаційними структурами були відзначені в економічних працях різних авторів. Варто виділити А. Маршалла, який був одним з основоположників формування даного напрямку економічної думки. Хоча в його трактаті «Принципи економічної науки» не було введено конкретних термінів для характеристики «локалізованого виробництва» або «промислових зон», опис їх властивостей дозволяє стверджувати, що мова йде саме про економічні кластери з досить високим рівнем поділу праці між підприємствами-учасниками [2].

Важливо відзначити, що А. Маршалл був першим, хто визначив організаційно-економічні умови створення економічних кластерів в якості нової форми організації продуктивних сил, здатної генерувати мультиплікативний і синергетичний ефекти. У своїх роботах науковець підкреслював значення організаційно-економічних структур, заснованих на концентрації великої кількості малих однотипних виробництв на певній території. Крім того, він відзначав «ефект оточення», який забезпечує несподівані вигоди і побічні продукти від інтегрованої діяльності.

Термін «кластер» вперше був запропонований професором Гарвардської школи бізнесу М. Портером (1990 р.), який стверджував,

що кластер - це взаємопов'язана група компаній, спеціалізованих постачальників та інших організацій (таких як університети, агентства зі стандартизації, торгові об'єднання), сконцентрованих у певній географічній галузі, які конкурують один з одним, але в той же час співпрацюють між собою [4].

М. Портер вважав, що економічні кластери є кращим середовищем для підвищення конкурентоспроможності, так як володіють найбільш розвиненими детермінантами конкурентних переваг. Однак, держава повинна підтримувати розвиток всіх кластерів без винятку, тому що неможливо передбачити, який кластер буде розвиватися швидше, а який повільніше. Кластер формується шляхом інтеграції економічно незалежних підприємств сфери виробництва і послуг, творців технологій і ноу-хау, які мають географічну близькість і взаємодіють в рамках єдиного ланцюжка створення споживчих вартостей [4].

Згідно з кластерним підходом, найважливішими ознаками економічного кластеру є сусідні географічно взаємопов'язані підприємства і пов'язані з ними організації та установи, що діють у конкретній сфері. Кластери зосереджуються на конкретній локалізованій територіальній одиниці, а не галузі. За наявності вигідного геополітичного становища та конкурентних переваг регіону, створюються спри-

ятливі умови для підвищення продуктивності праці та розширення потенціалу бізнесу [3].

Розвиток сільськогосподарського кластеру вимагає добре спланованих і скоординованих зусиль. Перелік ключових етапів, які можуть допомогти у створенні успішного кластера, представлено в табл. 2.

Створення кластера дає можливість реалізації синергетичного ефекту, який виражається у збільшенні продуктивності праці та зниженні собівартості продукції завдяки спеціалізації підприємств та організацій всередині кластера. Іншими словами, це підвищує прибутковість виробництва, а взаємодія між підприємствами в рамках кластеру забезпечує створення конкурентних переваг.

Процес кластеризації – це складний і динамічний процес, який проходить кілька етапів формування кластерної моделі. Ці етапи можуть значно відрізнятися залежно від специфіки галузей і кон'юнктурних особливостей. Однак, кожен кластер проходить кілька схожих стадій власного життєвого циклу. Незважаючи на те, що процес кластеризації залежить від багатьох факторів, внутрішня логіка розвитку залишається спільною для всіх. Швидкість формування та розвитку кластерної моделі може

значно відрізнятися, але можливість досягнення конкурентних переваг завдяки прояву синергетичного ефекту зберігається в будь-якому випадку [12, с. 105].

Висновки з проведеного дослідження. В процесі дослідження встановлено, що кластер – це форма організації бізнесу з використанням інтеграційних механізмів, яка об'єднує визначену кількість зацікавлених підприємств, організацій та установ в один ланцюжок виробництва та реалізації. Процес інтеграції в сільському господарстві полягає в тому, щоб об'єднати ресурси, знання та досвід кількох сільськогосподарських товаровиробників, щоб підвищити ефективність виробництва та покращити якість продукції. Кластер у цьому процесі дозволяє покращити координацію роботи між учасниками, підвищити ефективність використання наявних ресурсів, скоротити витрати на виробництво та підвищити конкурентоспроможність продукції. Крім того, створення кластера дозволяє його учасникам брати участь у більших закупівлях та збуті продукції, що дозволяє їм отримувати вигідніші умови на ринку. Процес інтеграції у сільському господарстві також дозволяє підвищити рівень знань та навичок учасників кластера, які можуть обмі-

Таблиця 2

Етапи становлення та розвитку сільськогосподарського кластера

Назва етапу	Опис
1. Визначення ключових учасників	Першим кроком становлення кластеру є визначення ключових учасників ланцюжка створення доданої вартості в сільському господарстві, таких як сільськогосподарські товаровиробники, переробники, дистриб'ютори та роздрібні продавці. Залучаючи всіх учасників зацікавлених сторін, необхідно забезпечити інклюзивність (створення максимально вигідного підприємницького середовища) кластера і його широкий вплив
2. Провести техніко-економічне обґрунтування	Перед становленням кластеру важливо провести техніко-економічне обґрунтування для оцінки потенційних переваг і вирішення поточних проблем. Це дослідження має включати аналіз ринку, інфраструктури, регуляторного і конкурентного середовища
3. Створення структури управління	Успішний кластер вимагає чіткої структури управління, яка може сприяти співпраці та прийняттю рішень між зацікавленими сторонами. Це може бути досягнуто шляхом створення формальної організації, такої як некомерційна або галузева асоціація, яка відповідає за управління кластером
4. Створення інфраструктури	Розвиток сільськогосподарського кластеру вимагає значних інвестицій в інфраструктуру, таку як дороги, водопостачання, електрика та телекомунікації. Уряди і організації приватного сектора можуть надати фінансування і технічну допомогу, щоб допомогти побудувати цю інфраструктуру
5. Забезпечити навчання та технічну допомогу	Щоб члени кластеру мали навички і знання, необхідні для успішної роботи, важливо забезпечити навчання і технічну допомогу в таких областях, як виробництво, маркетинг і фінансове управління
6. Розвиток інновацій	Сільськогосподарські кластери пропонують унікальну можливість для співпраці та інновацій. Просуваючи дослідження і розробки і надаючи платформу для обміну ідеями, кластери можуть допомогти стимулювати інновації та підвищити продуктивність усіх його учасників

Джерело: [6, с. 398–399; 13, с. 6-9]

нюватися досвідом та взаємодіяти на вищому рівні. Це дозволяє покращити якість продукції, покращити процеси виробництва та забезпечити більш ефективне використання технологій та обладнання.

Таким чином, кластер є ефективною формою інтеграції у сільському господарстві, яка дозволяє покращити процеси виробництва, підвищити якість продукції та підвищити її конкурентоспроможність на ринку.

Список використаних джерел:

1. Catalin Boja. Clusters Models, Factors and Characteristics. *International Journal of Economic Practices and Theories*. Vol.1. No.1. 2011(July). P. 34–43.
2. Marshall Alfred. Principles of Economics. 1920. Macmillan. London.
3. Porter M. Clusters and Economic Policy: Aligning Public Policy with the New Economics of Competition. ISC White Paper 2007. 2009. 10 p.
4. Porter M. The Competitive Advantage of Nations. 1990. Macmillan. London.
5. Sharma S. Agro-based Clusters: A Tool for Competitiveness of Indian Agriculture in the ERA of Globalisation. *Global Journal of Finance and Management*. 2014. Vol. 6(8). P. 713–718.
6. Theus F., Zeng D. Agricultural Clusters Thematic Note 4. In: *Agricultural Innovation Systems. An Investment Sourcebook*. The World Bank. 2012. P. 396–405.
7. Гагалюк Т.В., Валентинов В. Л. Роль вертикальної координації у збалансуванні міжгалузевих відносин в АПК. *Актуальні проблеми економіки*. 2010. № 9. С. 250–259.
8. Єрмошенко М.М., Ганушак-Єфіменко Л. М. Механізм розвитку інноваційного потенціалу кластеро-об'єднаних підприємств: монографія. Київ : Нац. акад. управління, 2010. 236 с.
9. Куценко І.В. Концептуальні основи інтеграційних процесів в аграрному секторі. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка*. 2017. Том 22. Вип. 11(64). С. 109–113.
10. Лупенко Ю.О., Кропивко М.Ф. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. *Економіка АПК*. 2013. № 7. С. 5–21.
11. Орлик О.В. Кластери як інноваційна форма розвитку агропромислового виробництва. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2012. Вип. 1(44). С. 258–265.
12. Попело О.В. Підприємницькі кластери як інноваційна домінанта модернізації економіки. *Регіональна економіка*. 2014. № 2. С. 95–105.
13. Саблук П.Т., Кропивко М.Ф. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2010. № 1. С. 3–12.

References:

1. Catalin Boja (2011) Clusters Models, Factors and Characteristics. *International Journal of Economic Practices and Theories*, vol. 1, no. 1, pp. 34–43.
2. Marshall Alfred (1920) Principles of Economics. Macmillan. London.
3. Porter M. (2009) Clusters and Economic Policy: Aligning Public Policy with the New Economics of Competition. ISC White Paper 2007. 10 p.
4. Porter M. (1990) The Competitive Advantage of Nations. Macmillan. London.
5. Sharma S. (2014) Agro-based Clusters: A Tool for Competitiveness of Indian Agriculture in the ERA of Globalisation. *Global Journal of Finance and Management*, vol. 6(8), pp. 713–718.
6. Theus F., Zeng D. (2012) Agricultural Clusters Thematic Note 4. In: *Agricultural Innovation Systems. An Investment Sourcebook*. The World Bank, pp. 396–405.
7. Ghaghaljuk T.V., Valentynov V. L. (2010) Rol vertykalnoi koordynatsii u zbalansuvanni mizhhaluzevykh vidnosyn v APK [The role of vertical coordination in balancing inter-sectoral relations in the agro-industrial complex]. *Actual problems of economy*, no. 9, pp. 250–259.
8. Jermoshenko M.M., Ghanushhak-Jefimenko L. M. (2010) Mekhanizm rozvytku innovacijnogho potencialu klastero-ob'jednanykh pidpryjemstv: monoghracija [Mechanism of development of innovative potential of cluster-united enterprises: monograph] Kyiv: National Academy of Management.
9. Kucenko I.V. (2017) Konceptualjni osnovy intehracijnykh procesiv v aghrarnomu sektori [Conceptual foundations of integration processes in the agricultural sector]. *Bulletin of Odesa National University: Economics*, vol.22, issue 11(64), pp. 109–113.
10. Lupenko Ju.O., Kropyvko M.F. (2013) Aghroholdynghy v Ukrajinі ta posylennja socialjnoji sprjamovanosti jikh dijajlnosti [Agroholdings in Ukraine and strengthening the social orientation of their activities]. *Ekononika APK*, no. 7, pp. 5–21.
11. Orlyk O.V. (2012) Klasterijak innovacijna forma rozvytku aghropromyslovogho vyrobnyctva [Clusters as an innovative form of development of agro-industrial production]. *Bulletin of Socio-Economic Research*, issue 1(44), pp. 258–265.
12. Popelo O.V. (2014) Pidpryjemnyckij klasterijak innovacijna dominanta modernizaciji ekonomiky [Entrepreneurial clusters as an innovative dominant of economic modernization]. *Regional economy*, no. 2, pp. 95–105.
13. Sabluk P.T., Kropyvko M.F. (2010) Klasterizacija jak mekhanizm pidvyshhennja konkurentospromozhnosti ta socialjnoji sprjamovanosti aghrarnoji ekonomiky [Clustering as a mechanism for increasing the competitiveness and social orientation of the agrarian economy]. *Ekononika APK*, no. 1, pp. 3–12.